

KLASİK DÖNEM EYALET İDARE TARZI OLARAK TİMAR SİSTEMİ VE UYGULAMASI

YRD. DOÇ. DR. FATMA ACUN
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ / TÜRKİYE

Balkanlar, Anadolu, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika'da geniş toprakları imparatorluklarına dahil eden Osmanlılar, bu bölgelerde, tekmüllerinin farklı evrelerini yaşamakta olan, farklı ekonomik sistemlere ve farklı kültürlere sahip toplumlarla karşılaştılar. Bu toplumların imparatorluğun bünyesine dahil edilmesi meselesi, teorik ve pratik merkezileşme arasında bir denge kurulmasını, diğer bir ifade ile, merkezi otoritenin tesisini sağlarken, mahalli şartlara da uyum sağlayacak bir sistemin oluşturulmasını gerekli kılıyordu. Zıt yönde çalışan bu iki faktör, merkezi otorite ve mahalli şartlar arasında denge kurulması neticesinde, imparatorlukta, birkaç tür eyalet idare şekli ve birkaç tür sosyo-ekonomik hayat tarzı ortaya çıktı. İmparatorluğun topraklarının büyük bir kısmında (Balkanlar, Anadolu, Kuzey Suriye ve kısmi olarak Irak'ta) uygulanan tımar sistemi, bu idare tarzlarının en yaygın olanıdır ve sisteminin uygulandığı yerler, tipik Osmanlı eyaletini temsil etmektedir.¹

En sade tanımıyla tımar, devlet görevlilerine hizmetleri karşılığında, belli bir bölgenin vergi toplama yetkisinin devredilmesi anlamına gelmektedir. Geçimlik anlamına gelen *dirlik* terimi, tımar ile eşanlamli olarak kullanılmaktadır. tımar yoluyla katipler, dini görevliler, kadılar vs. gibi sivil görevlilere maaşları karşılığında gelir tahsisleri yapılmasına rağmen, genel uygulamada, tımar sistemin asıl amacının seferler için asker beslemek olduğu söylenebilir. Devletin, mahalli şahısların geniş tasarruf haklarını tanıdığı ilk dönemlerde bile askeri hizmet talep etmesi, bunu açıkça göstermektedir.

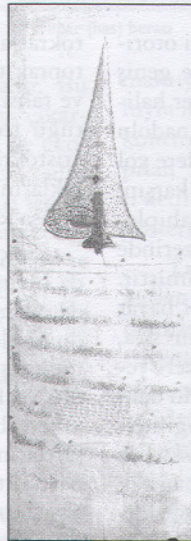
Para ekonomisinin henüz gelişmediği Orta Çağ şartlarında, büyük bir ordunun beslenmesi ihtiyacı tımar sisteminin doğuşuna neden olurken, sistem, yalnızca askeri ihtiyaçları düzenlemekle kalmamış, klasik dönemde (1300-1600) eyalet idaresinin yanı sıra, devle-

tin ekonomik, sosyal ve zirai politikalarını da büyük ölçüde şekillendirmiştir. tımar sisteminin imparatorluğun örgütlenmesinde bu kadar geniş çaplı tesirinin olması, devletin, idari organizasyonun yanı sıra toprak sistemi, köylünün statüsü, vergilendirilmesi ve zirai ekonomiyi, askeri ihtiyaçlarına cevap verecek biçimde tımar sistemi etrafında düzenlemesinden kaynaklanmaktadır.²

Tımar sistemine en eski atıflar Osman (1299-1326) ve Orhan (1326-1362) Beyler Dönemi'ne kadar geriye gitmektedir. Sisteminin pratikte uygulanmasını sağlayan tahrir defterleri ve vakayinameler, Osmanlı Beyliği'nin kuruluş dönemlerinde sisteminin varlığına işaret etmektedir. II. Murad (1421-1451) Dönemi'nde düzenlenen 1431 tarihli bir tahrir defteri de, tımar sisteminin 16. yüzyılda tanımlanan temel prensipleri ve özelliklerine, bu dönemde kavuştuğunu göstermektedir.³ II. Mehmed Dönemi'nde (1451-1481) Teke sancağında yapılan tahrir (1464) dair kayıtlarda, Selçuklu Sultanı Alaeddin Dönemi'ne ait bir tımar atıfta bulunulması, sistemin daha erken dönemlerde tekamül ettiğini göstermektedir.⁴

SİSTEMİN KÖKENİ

Farsça kökenli olan tımar terimi, bu dilde acı, ızdırap, sadakat ve bakım anlamlarına gelmektedir. tımar terimine ne Türkçede ne de Moğolcada rastlanmaktadır. Rumcadaki *timarion* ise, Osmanlıcadan geçmiş bir kelimedir. Türklerde tımar terimine kullanılmasına dair en eski atıfa, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in (1117-1157) Farsça bir hükmünde rastlanmaktadır. Bu hükümde "yönetim" manasında kullanılan tımar terimi henüz kurumsal manasına sahip değildir.⁵ Kurumsal manada en eski atıflar, Sultan Orhan zamanına aittir. Aşıkpaşazade, Osman Bey'in silah arkadaşlarına tımarlar dağıttığını belirtmektedir. Ancak bu, daha çok, *yurd* veya Doğu Anadolu'daki Türkmen devletlerinde rastlanan *ülkeye* benze-

Tımar Beratı

mektedir. Bu terimler miras bırakılabilen arazi parçalarını tanımlamak üzere, anılan bölgede Osmanlı döneminde de kullanılmaya devam etmiştir.⁶ Daha geriye gildiğinde, Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Mısır Memlüklerinde, Osmanlı tımarının belli niteliklerinin var olduğu gözlenmektedir.

tımar konusunda yapılan ilk çalışmalar, sistemin kökenini Ortaçağ İslam dünyasında mevcut olan *ikta* sistemine bağlamaktadır. En erken İslam devletlerinde *kati'a* ismiyle anılan toprak parçaları, vergilerini toplamak üzere önde gelen şahıslara özel mülk olarak tahsis edilmiş, karşılığında ise bu şahıslar devlete öşürlerini ödemişlerdir. Bu toprak tahsislerinin özel mülke dönüşmesiyle birlikte geri alınamaz veya başkasına tahsis edilemez hale gelmesi, sistemin gelişmesini engellemiş ve *ikta*' adıyla yeni bir tahsis sistemi uygulanmaya başlanmıştır. İkta sisteminde şahıslara, toprağın mülkiyeti değil, yalnızca gelirini toplama hakkı devredilmiş ve eskiden olduğu gibi, topladıkları gelirlerin vergilerini (bunlar öşür şeklinde alınmaktadır) ödemeleri beklenmiştir. Zaman içinde, *ikta* sahiplerinin vergilerini ödemelerinde güçlüklerin ortaya çıkması nedeniyle, 10. yüzyılda Buyid Devleti Dönemi'nde, *ikta* tahsisleri vergisiz olarak yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde ikta sahipleri askeri komutanlardır ve hizmetleri karşılığında kendilerine ödenmesi gereken maaşları *ikta* tahsisi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Söz konusu tahsis, düzenli kayıt işlemleriyle belirlenen belli arazi parçalarının gelirleri olmakta ve en azından teoride, devlet tarafından geri alınabilmektedir.

10. yüzyılın sonlarına doğru kurulan Büyük Selçuklu Devleti *ikta* sistemini, diğer devletlere göre daha geniş çapta kullanarak, daha önce raslanmayan bölgelere de uygulamıştır. Prensipte Selçuklu *iktaları*, Buyid *iktalarına* benzerdir. Fakat daha sonraki dönemlerde merkezi otoritenin zayıflamasıyla, sahiplerinin toprak üzerinde geniş yetkilere sahip olduğu, miras bırakılabilen mülkler haline dönüşmüştür. Diğer yandan *ikta* sisteminin Anadolu topraklarına uygulanması, oldukça farklı gelişmelere yol açmıştır. İslam ülkelerindeki özel mülkiyete karşın, Anadolu'daki geniş arazilerin devlet tarafından sahiplenilmesi devletin, *ikta* sistemi dahilinde, toprak üzerinde daha fazla otoriteye sahip olması anlamına gelmiştir. Anadolu'daki iktaların en önemli özelliği, kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilenlerin mevcudiyetlerinin yanı sıra, büyük bir çoğunluğunun tasarruf sürelerinin, askeri veya diğer türlü hizmet ile sınırlı olmasıdır. Anadolu'daki *iktalar* irsi değildir ve devlet arazi üzerinde dilediği idari ve mali haklara sahip olmuştur.⁷ Bu noktada, *ikta* ile tımar arasında sıkı bir ilişkinin varlığı kesindir, ancak bu, tımar sisteminin direk olarak *ikta* sisteminden geldiği veya basit bir şekilde, *ikta* yerine tımar teriminin kullanıldığı anlamına gelmemektedir. *İkta* sisteminin temel

amacı gelir toplamaktır ve gelirlerin devlet hazinesine akışını kolaylaştırmak için zaman içerisinde sistemde değişimler yapılmıştır. Diğer yandan, tımar, gelir toplama amacının yanı sıra, veya bundan daha fazla, devlet görevlilerine maaş karşılığı olarak düşünülmüştür. Amaç yalnızca gelir toplamak olduğunda, tımar sisteminden tamamiyle farklı olan mukataa sistemi devreye girmiştir. Neticede, ikta ve tımar arasındaki ilişkilerin daha kesin olarak tanımlanması yapılırken mukataa sisteminin de dikkate alınması gerekmektedir.

Diğer yandan, tımar sisteminin kökeni üzerine yapılan sonraki araştırmalar, sistemin bir Bizans kurumu olan *pronoia* ile benzerliği üzerine yoğunlaşmıştır. Rumca "bakım" anlamına gelen *pronoia* terimi, Farsça olan tımar teriminin tam karşılığıdır. Bizans *pronoia* sistemi, 7. yüzyıldan beri var olan *theme* sisteminin gerilemesinin bir sonucu olarak 12. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Normalde askeri birlikleri tanımlamak için kullanılan *theme* terimi, büyük askeri bölgelere ayrılan Bizans toprakları için de kullanılmıştır. Her *themenin* başında, geniş askeri ve sivil yetkilere sahip bir şahıs bulunmaktadır. Askeri birliklerin yerleştirilmesiyle sistem Anadolu'ya getirilmiş ve böylece *themeler*, idari bölgeler olmalarının yanı sıra, askeri birlikler tarafından yerleşilen bölgeleri de tanımlamakta kullanılmıştır. Babadan oğula geçebilen hizmet karşılığında askerlere toprak tahsislerinin yapılmasıyla, *theme* sistemi mahalli ordunun beslenmesi önemli bir kurum haline gelmiştir. Her asker kendisine tahsis edilen toprağa yerleştirilerek savaş zamanında silahı ve atıyla sefere katılmakla yükümlü kılınmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar devam eden sistemin zaman içerisinde değişmeye uğradığı görülmektedir: 11. yüzyılın ortalarına doğru *themelerin* idaresi, gelirlerinin tamamıyla birlikte aristokratlara devredilmiştir. 12. yüzyılın başlarında ise, toprak tahsislerinin askeri hizmet karşılığında yapıldığı ve tahsis sahiplerinin bir tür askeri aristokrasiye dönüştüğü feodal bir yapı kazanmıştır. Bu dönemde, askeri aristokratlar, atlı ve silahlı olarak, sahip oldukları toprakların değerine göre değişen sayıda askerlerle birlikte savaşa katılmak mecburiyetindeydiler.

Türk ve Macar Süvariler

Selçuklu *ikta* ve Bizans *pronoia* sistemlerinin yukarıda belirtilen nitelikleri karşılaştırıldığında, her ikisinin de, Osmanlı tımar sistemiyle benzer taraflarının bulunduğu, dolayısıyla, her ikisinin de tımar sisteminin kökenini teşkil edebileceği düşünülebilir.⁸ Merkezi hazinesinin ve Para ekonomisinin henüz yeterince gelişmediği, askeri birliklerin başlıca atlılardan oluştuğu Ortaçağ şartlarında, tımar ve *pronoia* tarzı sistemler ihtiyaca binaen ortaya çıkmış ve uygulanmıştır. Atlı askerlerin ihtiyaçları yalnızca kırsal çevrede karşılanabilmekte ve devletin esas gelirini teşkil eden ve aynı olarak ürün üzerinden alınan öşürler toplanarak mahalli pazarlarda para-

ya çevrilebilmektedir. Bu iki temel ihtiyaç neticesinde, İran, İslam devletleri, Bizans, Batı Avrupa ve Moğol İmparatorluklarında benzeri sistemler ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, bu sistemlerin her birinden değişik unsurlar alarak, kendine özgü tımar sistemini geliştirmiştir.⁹

OSMANLI FEODALİZMİ İDDİASI

Osmanlı tımar sisteminin feodallığı olduğu konusunda araştırmacılar arasında 1960-70'li yıllarda yapılan hararetli tartışmalar, günümüzde, henüz kesin bir neticeye varılmadan sona ermiş görünmektedir. Bunun nedeni ise, tımar sistemini sosyalist topluma giden bir aşama olarak göstermeye çalışan Marksist, çoğu Balkan tarihçiler ile Osmanlı sisteminin ne kadar adaletli olduğunu göstermeye çalışan milliyetçi Türk tarihçileri arasında neredeyse bir uçurumun varlığıdır.¹⁰ Marksist tarihçiler Osmanlı tarihinde feodal dönemin varlığına inanır ve bunun izlerini tımar sisteminde bulmaya çalışırken, milliyetçi Türk tarihçileri de bütün çalışmalarını, tımar sisteminin Avrupa feodalizminden farklı yanlarını ortaya koymaya yoğunlaştırmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda feodalizm konusunda bir anlaşmaya varılamaması, bir yandan da, Batı Avrupa tarihçilerinin, feodalizmi farklı şekillerde algılamalarından kaynaklanmaktadır. Bazı araştırmacılar feodalizmi, sosyal ve ekonomik ilişkiler ve feodal toplum diye adlandırdıkları kurumlarda ararken, diğerleri, feodal terimini daha teknik bir manaya indirgemekte ve feodal-vassal ilişkisine bağlı haklar ve görevler sistemi şeklinde tanımlamaktadır. Karşılaştırma amacıyla ikinci yaklaşım daha kullanışlı olmakta ve bir vassalın belli hizmetler karşılığında bir feodalden belli bir miktarda toprak parçasını tasarruf etme hakkını devralması şeklinde ilişkiyi tanımlamaktadır. Bu tanım feodalizmin, askeri-idari yanını ön plana çıkarmakta ve bundan doğacak olan her türlü sosyal ve ekonomik ilişkiler ve kurumları ikinci plana koymaktadır. Bu tanım düzeyinde bakıldığında Osmanlı tımarı feodal bir kurum olarak görünmektedir. Buradan hareketle, Osmanlı tımar sisteminin kendine özgü farklılıkları ve gelişme çizgisi ortaya konulabilir. Ancak, Osmanlı feodalizmi konusu, yalnızca tımar sistemi değil, bütün Osmanlı tarihi değerlendirilerek yapılmalıdır. Bu türden çalışmaların sayısı ise yok denecek kadar azdır.¹¹

SİSTEMİN UYGULANMASI VE TİMAR TÜRLERİ

Osmanlı tımar sistemi belirli ihtiyaçların ve tarihi şartların neticesinde ortaya çıkmış ve uygulandığı bölgelerde, mahalli şartlara göre birbirinden farklı görünüm-

ler almıştır. Bizans İmparatorluğu'ndan alınan bölgelerde ve Bizans tesirinin bulunduğu Balkan ülkelerinde, tımar benzeri *pronoiaların* yanı sıra aile mülkü olan malikaneler de mevcuttu. Osmanlılar bu *pronoia* ve aile mülkü olan malikanelerin çoğunu aynen devralmış ve uzunca bir müddet kendi bünyelerinde devam etmelerine müsaade etmişler, ancak zaman içerisinde bir standardizasyona gitmişlerdir. *Pronoia* türü arazi parçalarının tımar sistemine dahil edilmesinin zor olmadığını belirtmek gerekir. Çünkü, bu tür araziler üzerinde sahiplerinin satmak, miras bırakmak veya vakfetmek gibi hakları bulunmamaktadır. Diğer yandan, toprak üzerinde irsi hakların mevcut olduğu aile mülkü malikanelerin bulunduğu bölgelerde, örneğin Bosna-Hersek'te, tımar sisteminin kısa bir zamanda yerleştirilmesi güç bir durum arz etmiş, bu nedenle, mahalli asilzadelere malikaneleri, belli yükümlülükler karşılığında mülk olarak tahsis edilerek uzunca bir süre yaşamalarına müsaade edilmiştir.¹² *Ba'tina* adı verilen bu mülkler, aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacak olan mülk tımarlara benzemektedir.

Tımar (has) beratı

Osmanlıların Rumeli ve Balkanlar'da ilerlemesi için gerekli olan teşkilatı ve itici gücü tımar sistemi ile birlikte sipahi ordusunun sağladığı söylenebilir. Öyle ki, fethedilen topraklara zaman geçirilmeden tımar sistemi uygulanmış, bu yolla her türlü gelir kaynağı ile birlikte mahalli halk da kontrol altına alınmıştır. Karşılıklı olarak yapılan nüfus kaydırmaları ve yeni fethedilen bölgelerin Müslüman nüfus tarafından iskanı da, yine tımar sistemi aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. İlk dönemlerde bazı bölgelerde, örneğin yukarıda belirtilen Bosna-Hersek'te, mahalli asilzade gruplarının Osmanlı öncesi imtiyazlı durumlarının tanınarak kabul edilmesine rağmen, Balkanlar'ın genelinde tımar sisteminin tamamiyle yerleştiği ve hatta buraların tımar sistemi yoluyla imparatorluğun diğer bölgelerine nispeten daha iyi kontrol ve idare edildiği söylenebilir. Konu üzerine yapılan son araştırmalar, Dimetoka bölgesinde (Rumeli'dedir), Osmanlı tımarının klasik haliyle işlediğini göstermektedir.¹³

Tımar sisteminin sosyo-ekonomik ve kültürel yönlerden birbirinden farklı toplumlara ve bölgelere uygulanması, mahalli özelliklere adapte olmasına ve bu arada, sistemdeki tımar türlerinin sayısının artmasına neden olmuştur. Fonksiyonlarına, miras bırakılma durumlarına ve idari mali yetkilerine göre tımarlar üç ayrı kategoriye ayrılmakta, bunlar da kendi aralarında alt kategorilere bölünmektedir. Bahsedilen kategoriler aşağıda sırasıyla ele alınmaktadır. Fakat, daha önce, tımar sisteminin uygulamasına esas teşkil eden sayım (tahrir) işlerine değinmek gerekmektedir.¹³

ya çevrilebilmektedir. Bu iki temel ihtiyaç neticesinde, İran, İslam devletleri, Bizans, Batı Avrupa ve Moğol İmparatorluklarında benzeri sistemler ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, bu sistemlerin her birinden değişik unsurlar alarak, kendine özgü tımar sistemini geliştirmiştir.⁹

OSMANLI FEODALİZMİ İDDİASI

Osmanlı tımar sisteminin feodalliği olduğu konusunda araştırmacılar arasında 1960-70'li yıllarda yapılan hararetli tartışmalar, günümüzde, henüz kesin bir neticeye varılmadan sona ermiş görünmektedir. Bunun nedeni ise, tımar sistemini sosyalist topluma giden bir aşama olarak göstermeye çalışan Marksist, çoğu Balkan tarihçiler ile Osmanlı sisteminin ne kadar adaletli olduğunu göstermeye çalışan milliyetçi Türk tarihçileri arasında neredeyse bir uçurumun varlığıdır.¹⁰ Marksist tarihçiler Osmanlı tarihinde feodal dönemin varlığına inanır ve bunun izlerini tımar sisteminde bulmaya çalışırken, milliyetçi Türk tarihçileri de bütün çalışmalarını, tımar sisteminin Avrupa feodalizminden farklı yanlarını ortaya koymaya yoğunlaştırmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda feodalizm konusunda bir anlaşmaya varılamaması, bir yandan da, Batı Avrupa tarihçilerinin, feodalizmi farklı şekillerde algılamalarından kaynaklanmaktadır. Bazı araştırmacılar feodalizmi, sosyal ve ekonomik ilişkiler ve feodal toplum diye adlandırdıkları kurumlarda ararken, diğerleri, feodal terimini daha teknik bir manaya indirgemekte ve feodal-vassal ilişkisine bağlı haklar ve görevler sistemi şeklinde tanımlamaktadır. Karşılaştırma amacıyla ikinci yaklaşım daha kullanışlı olmakta ve bir vassalın belli hizmetler karşılığında bir feodalden belli bir miktarda toprak parçasını tasarruf etme hakkını devralması şeklinde ilişkiyi tanımlamaktadır. Bu tanım feodalizmin, askeri-idari yanını ön plana çıkarmakta ve bundan doğacak olan her türlü sosyal ve ekonomik ilişkiler ve kurumları ikinci plana koymaktadır. Bu tanım düzeyinde bakıldığında Osmanlı tımarı feodal bir kurum olarak görünmektedir. Buradan hareketle, Osmanlı tımar sisteminin kendine özgü farklılıkları ve gelişme çizgisi ortaya konulabilir. Ancak, Osmanlı feodalizmi konusu, yalnızca tımar sistemi değil, bütün Osmanlı tarihi değerlendirilerek yapılmalıdır. Bu türden çalışmaların sayısı ise yok denecek kadar azdır.¹¹

SİSTEMİN UYGULANMASI VE TİMAR TÜRLERİ

Osmanlı tımar sistemi belirli ihtiyaçların ve tarihi şartların neticesinde ortaya çıkmış ve uygulandığı bölgelerde, mahalli şartlara göre birbirinden farklı görünüm-

ler almıştır. Bizans İmparatorluğu'ndan alınan bölgelerde ve Bizans tesirinin bulunduğu Balkan ülkelerinde, tımar benzeri *pronoia*ların yanı sıra aile mülkü olan malikaneler de mevcuttu. Osmanlılar bu *pronoia* ve aile mülkü olan malikanelerin çoğunu aynen devralmış ve uzunca bir müddet kendi bünyelerinde devam etmelerine müsaade etmişler, ancak zaman içerisinde bir standardizasyona gitmişlerdir. *Pronoia* türü arazi parçalarının tımar sistemine dahil edilmesinin zor olmadığını belirtmek gerekir. Çünkü, bu tür araziler üzerinde sahiplerinin satmak, miras bırakmak veya vakfetmek gibi hakları bulunmamaktadır. Diğer yandan, toprak üzerinde irsi hakların mevcut olduğu aile mülkü malikanelerin bulunduğu bölgelerde, örneğin Bosna-Hersek'te, tımar sisteminin kısa bir zamanda yerleştirilmesi güç bir durum arz etmiş, bu nedenle, mahalli asilzadelere malikaneleri, belli yükümlülükler karşılığında mülk olarak tahsis edilerek uzunca bir süre yaşamalarına müsaade edilmiştir.¹² *Ba'tina* adı verilen bu mülkler, aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacak olan mülk tımarlara benzemektedir.

Tımar (has) beratı

Osmanlıların Rumeli ve Balkanlar'da ilerlemesi için gerekli olan teşkilatı ve itici gücü tımar sistemi ile birlikte sipahi ordusunun sağladığı söylenebilir. Öyle ki, fethedilen topraklara zaman geçirilmeden tımar sistemi uygulanmış, bu yolla her türlü gelir kaynağı ile birlikte mahalli halk da kontrol altına alınmıştır. Karşılıklı olarak yapılan nüfus kaydırmaları ve yeni fethedilen bölgelerin Müslüman nüfus tarafından iskanı da, yine tımar sistemi aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. İlk dönemlerde bazı bölgelerde, örneğin yukarıda belirtilen Bosna-Hersek'te, mahalli asilzade gruplarının Osmanlı öncesi imtiyazlı durumlarının tanınarak kabul edilmesine rağmen, Balkanlar'ın genelinde tımar sisteminin ta-

mamıyla yerleştiği ve hatta buraların tımar sistemi yoluyla imparatorluğun diğer bölgelerine nispeten daha iyi kontrol ve idare edildiği söylenebilir. Konu üzerine yapılan son araştırmalar, Dimetoka bölgesinde (Rumeli'dedir), Osmanlı tımarının klasik haliyle işlediğini göstermektedir.¹³

Tımar sisteminin sosyo-ekonomik ve kültürel yönlerden birbirinden farklı toplumlara ve bölgelere uygulanması, mahalli özelliklere adapte olmasına ve bu arada, sistemdeki tımar türlerinin sayısının artmasına neden olmuştur. Fonksiyonlarına, miras bırakılma durumlarına ve idari mali yetkilerine göre tımarlar üç ayrı kategoriye ayrılmakta, bunlar da kendi aralarında alt kategorilere bölünmektedir. Bahsedilen kategoriler aşağıda sırasıyla ele alınmaktadır. Fakat, daha önce, tımar sisteminin uygulamasına esas teşkil eden sayım (tahrir) işlerine değinmek gerekmektedir.¹³

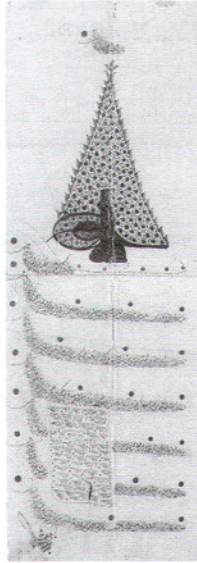
Tahrirler, Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde yapılan nüfus ve vergilen-dirilebilir kaynakları tespit için yapılan sayımlardır. Tahrir yapmanın esas amacı, eyaletlerdeki nüfus ve gelir kaynaklarını tespit etmek ve bunları devlet görevlilerine, şahıslara ve vakıflara, hizmetleri karşılığında, maaş, mülk ve gelir olarak dağıtmaktı. Gelirlerin bu yolla dağıtımı, Osmanlılara, direk merkezi hazineden ödeme yapmaksızın, ordu beslemelerini, topluma her türlü sosyal hizmetler götürmelerini kolaylaştırıyordu.¹⁴ 15. yüzyılın ilk dönemlerinde başlayan tahrirler, 20 ila 30 yıllık fasılalarla, 17. yüzyılın başlarına kadar yapılmaya devam etmiştir. Bir bölgenin fethi, yeni bir padişahın tahta geçmesi veya savaş, tabii afet gibi gelir toplama ve dağıtımında meydana gelen değişiklikler, yeni bir tahririn yapılmasını gerektiren sebeplerdendi.¹⁵

Tahririn ilk aşamasında mevcut gelir kaynakları tespit etmek üzere, bir emin ve bir katipten oluşan bir tahrir heyeti kurulurdu. Tahrir heyetinin yanına, gerektiğinde güvenliği sağlamak üzere, silahlı koruyucular da katılırdı. Bir önceki tahririn defterini yanına alan tahrir heyeti, önce tahriri yapılacak olan eyaletin merkezini ziyaret eder, daha sonra, eyaletteki tahriri yapılacak olan bütün idari birimleri sırasıyla ziyaret ederdi. Tahririn yapıldığı esnada, tahrir heyeti bütün vergi mükelleflerini ve onların blüğ çağına erişmemiş oğullarını götürdü. Vergilerin miktarları ve oranları da bu esnada tespit edilirdi. Tahririn sonuçları bir deftere kaydedilirdi. Tahrir işleminin ilk aşaması böylece tamamlanınca, defter İstanbul'a gönderilerek Sultan'a takdim edilirdi. İnceledikten sonra Sultan defteri mühürler ve onaylardı (bu mufassal defterdir). Bu defterin bir kopyası yapılarak referans için merkezde saklanır, mühürlü nüshası da eyalete geri gönderilirdi. Defteri alan tahrir heyeti, bu sefer de, gelirleri dağıtmaya başlardı. Bu, tahririn ikinci aşamasını teşkil etmektedir. Gelirlerin dağıtımı için başka bir defter düzenlenirdi (bu icmal defterdir). Bu suretle, tahrir işlemi sonun da iki tür defter ortaya çıkmaktadır: Mufassal ve icmal.¹⁶ Tahrir işlemleri vasıtasıyla, mahalli şartlarda meydana gelen değişimler tespit edilmekte, bunlar ölçüsünde sistemin işleyişine dair kararlar alınmaktadır.

FONKSİYONLARINA GÖRE: HAS, ZEAMET VE TİMARLAR

Fonksiyonlarına göre tımarlar *has*, *zeamet* ve tımar olarak üç kategoriye ayrılmaktadır. Bunlar arasında hasların, *havass-ı hümayun* ve *havass-ı vüzerâ ve ümera* olmak üzere iki türü bulunmaktadır. *Havass-ı hümayun* Sultan'a ait olmasıyla diğer kategorilerden ayrılmaktadır. En zengin ve güvenilir gelir kaynakları Sultan için bu kategoride toplanmıştır. *Havass-ı vüzerâ ve ümera* ise, yüksek rütbeli devlet görevlilerine ve beylerbeyi, sancak

beyi gibi eyalet yöneticilerine tahsis edilmiştir. 1432 tarihli Arvanid tahrir defterinde, tımarların yalnızca *has* ve tımar olarak iki kategoriye ayrıldığı görülmektedir. Buna göre, geliri 20.000'den yukarı olan tımarların *zeamet* kategorisi altında toplanması, daha sonraki bir uygulama olarak görülmektedir.¹⁷ Zeametlerin gelirleri, terakileri ile birlikte 100.000 akçeye kadar yükselebilirdi. Haslar ise, 100.000 akçe ve üzerinde gelire sahipti ve sancakbeyleri ve beylerbeyleri için ayrılmıştı. 17. yüzyılın başlarında, sancakbeyine tahsis edilen en düşük gelirli has, 96,750 akçe ile Eğil beyine, en yüksek gelirli has ise, 642,500 akçe ile Bosna'daki Kilis beyine aitti. Beylerbeyleri söz konusu olduğunda en düşük gelirli has, 600,000 akçe ile Kıbrıs, en yüksek gelirli has ise, 1,200,660 akçe ile Diyarbakır beylerbeyi tarafından tasarruf edilmektedir.¹⁸

I. Mahmud tarafından verilen bir berat (1731)

Osmanlı bütçesi içerisinde, 1527-1528 yılında, tımar sisteminin uygulandığı bölgelerden hasıl olan gelirlerin %49,8'inin çeşitli büyüklükteki tımarlara (ümera hasları, zeamet ve tımarlar buna dahildir), %39,9'unun padişah haslarına ve %10,3'ünün de vakıflar ve mülklere ait olduğu görülmektedir. Tımarlara tevcih edilen gelirler bölgelere göre değerlendirildiğinde bu oranlar, Rumeli eyaletinde %46, Anadolu eyaletlerinde %56, Diyarbakır'da %63, Halep ve Şam vilayetlerinde ise %38 olmaktadır. Bütün bu gelirler, anılan dönemde 37,521 adet, irili ufaklı tımar sahibinin tasarrufuna tevcih edilmiştir. Bunların içinden 9,653'ü kale muhafızı tımarı, geri kalanının tamamı ise, 27,868 eşküncülü (sahipleri savaşa gitmekle yükümlü olan normal tımar ve zeametlerdir) tımarlardır. Bu tımarlardan 6,620'si Rumeli'de, 2,614'ü Anadolu eyaletlerinde, 419'u ise Halep ve Şam vilayetlerinde yer almaktadır.¹⁹

Has ve *zeamet*leri meydana getiren gelir birimleri, köyler ve hisseler, sancağın her yerini kapsayacak biçimde serpiştirilmiş, böylece, sancağın asayiş ve güvenliğinden sorumlu olan sancakbeyi ve zaimin, sancağın her yerini ziyaret etmesi sağlanmıştır. Gelirleri dağınık şekilde düzenlemenin diğer, belki de asıl amacı, tımar sahiplerinin tasarruf ettikleri köyleri, kendi özerk bölgeleri haline getirmelerini önlemektir. Sancakbeyi ve zaimler sorumlu oldukları bölgedeki suçluları takip etmek ve kadının hükmü dahilinde cezalandırma yetkisine sahipti. Bir tür polis yetkisi diyebileceğimiz bu yetkinin uygulanması para cezası yoluyla olduğu için, sancakbeyi ve zaimlerin önemli bir gelir kaynağını da teşkil ediyordu. Bu gelirlerin paylaşım biçimi de tımarların serbest olup olmadıklarını belirliyordu. Bu konuya aşağıda, idari ve mali yetkilerine göre tımarlar başlığı altında geniş biçimde değinilmektedir.

Gelir düzeyi 20.000 akçenin altında olan ünitelere tımar terimiyle atıfta bulunmaktadır. Köyler veya köylerdeki hisselerden oluşan bir tımar ünitesi, tımarlı

sipahi denilen şahıslara tahsis edilmişti. *Sahib-i arz* veya *sahib-i raiyyet* olarak da adlandırılan tımarlı sipahiler, aslında, ne kendilerine tahsis edilen toprağın mülkiyetine sahipti ne de tımarı dahilindeki köylülerin efendisi konumundaydı. Devletin toprakla ilgili politikasının esasını teşkil eden *miri* toprak sistemi (toprağın mülkiyetinin devlete ait olması prensibi) ve reaya ile ilgili kanunları uygulamakla yetkili olması nedeniyle sipahilere bu adlar altında atıflarda bulunuluyordu.

Bir tımar arazisi "kılıç" denen ve hiçbir zaman bölünmeyen, tımarın başlangıcını teşkil eden çekirdek kısımdan ve "terakki" denen, terfiler yoluyla sonradan eklenen kısımdan oluşuyordu. Sipahi vefat ettiğinde, tımarının erkek evladına tevcih edilmesi genel bir eğilimdi, fakat bu, tımarın miras olarak devralınması anlamına gelmiyordu. tımar başka bir şahsa da tevcih edilebilirdi. Oğula veya başka şahsa tevcih edilen, tımarın tamamı olmayıp, yalnızca çekirdek tabir edilen kısmıydı. Sipahinin zaman zaman içinde gösterdiği yararlıklar neticesinde kazandığı terakkiler yoluyla yapılan ilaveler, oğula veya tımarı daha sonra devralan şahsa intikal etmiyordu. Bu suretle, sipahi tımarının zaman içerisinde büyümesi ve aynı ailenin elinde nesilden nesile aktarılması engellenmiş oluyordu. tımarlı sipahi sınıfının zaman içerisinde bir toprak asaleti sınıfı haline dönüşmesini engellemek için, rotasyon usulü takip edilmekte ve sipahilerin yerleri sık sık değiştirilmekteydi. Sipahinin köylü üzerinde baskı oluşturmamasını önleyecek tedbirler alındığı gibi, köylü ile yakın temas sonunda işbirliğine girmesi de engellenmiştir. Örneğin, köylü sipahiyi kadıya şikayet edebilmektedir. Devlet de reayayı, sipahinin zulmünden koruyan kanunları sürekli olarak çıkarmaktadır.²⁰ Diğer yandan, sipahiler bir tımar bölgesinde sürekli bırakılmadıkları için köylü ile yakın ilişkiler kuramamakta ve mahalli bağlar geliştirememektedir.²¹ tımarlar için geçerli olan bu durum, gelir düzeyi yüksek olan zeamet ve haslarda, sahipleri olan vezir ve üst düzey görevlilerin sık sık değiştirilmesi yoluyla gerçekleştiriliyordu.

tımar dahilindeki arazi ve bunun üzerinde yaşamakta olan reaya, kanunen tımar sahibine aitti. Ancak, bu aidiyet, sahipleri değil birtakım hak ve yetkileri kapsıyordu. Örneğin, tımar arazisindeki *hali* (boş) yerleri ve diğer bütün kaynakları değerlendirebilir, tımar haricinden reaya getirerek buralara yerleştirebilirdi. Köylülerin, toprağı ekip biçtiğinden, boş bırakmadığından emin olması gerekiyordu. Toprağını boş bırakan köylüyü geri getirmek de tımar sahibinin görevidi. Devlet, tımarlı sipahiler dahil mahalli otoritelerin (*ehl-i örf*) köylüyü (*reaya*) sömürmesine olduğu kadar, köylü ile yakın bağlar kurmasında da karşı olmuş, sistemin işleyişini de bunu sağlayacak biçimde düzenlemiştir. Köylü zirai faaliyetle-

rini düzenleme konusunda özgürdü. tımar sahibi, kanun ve uygulamaların haricinde köylüyü vergi veya hizmete mecbur edemezdi. Osmanlı öncesi uygulamalardan olan, köylünün sipahinin çiftliğinde çalışması, atına ot tedarik etmesi ve evini yapması gibi bazı angaryalar tanınmıştı fakat, bu hizmetlerin büyük bir kısmı paraya çevrilmişti.²²

Osmanlı yöneticileri, tımarın toprak ve mali bütünlüğünü muhafaza edecek tedbirler almış, bu yolla, tımarlı sipahi sayısını kontrol etmeye çalışmışlardı. Deftere bir tımar olarak kaydedilen gelir kaynağı ünite teşkil etmekte ve bu ünitenin hisselerle bölünmesi veya başka ünitelerle birleştirilmesi mümkün olmamaktaydı. Bazı nadir istisnaların haricinde, sipahinin oğlu babası

hayatta iken tımar sahibi olamamakta, yukarıda da belirtildiği üzere, tımar babadan oğula intikal ettiğinde yalnızca kılıç denen çekirdek kısmı devredilmekteydi. Kılıç kısmının, prensip olarak, birden fazla sipahi tarafından tasarruf edilmemesi gerekmektedir. Fakat, pratikte, birden fazla sipahiye tevcih edildiği ve sipahilerin sefere birlikte veya nöbetleşe gittiği görülmektedir. İlk dönemlerde daha fazla rastlanan bu tür tımarlara, *be-nevbet* tımarlar adı verilmektedir. Bu uygulamaya, tımar almak için bekleyen sipahilerin sayılarını azaltmak üzere başvurulmuş olabileceği gibi, devletin savaş meydanına daha fazla sayıda sipahi götürmek istemesi de yol aç-

mış olabilir.

MİRAS BIRAKILMA DURUMUNA GÖRE: EŞKİNCİLÜ MÜLKLER VEYA MÜLK TİMARLAR

Yukarıda da belirtildiği üzere, sipahiler tımarları dahilindeki toprakların ve köylülerin kendilerine ödemek zorunda oldukları vergilerin mülkiyetlerine sahip değildi. Yalnızca, belli hizmetleri karşılığında ve bu hizmetleri yaptıkları müddetçe, devlete ait vergileri kendi hesaplarına toplama yetkilerine sahiptiler. Diğer bir ifadeyle, bu yetki bir tür maaş karşılığı olup, tımar sahibinin devretmesi, satması, vakfetmesi veya miras bırakması mümkün değildi.²³

Bahsedilen bu niteliklerin imparatorlukta tımarların tamamını kapsamadığını hemen belirtmek gerekmektedir. Örneğin, bu özellikler, *eşkincülü mülkler* veya *mülk* tımarlar adıyla bilinen tımarlarda bulunmamaktadır. Bu türden tımarlarda devlet gelir toplama yetkisini, tımar sahibine bütün hayatı süresince ve ölümünden sonra da mirasçıları tarafından tam bir mülk olarak tasarruf edilebilecek "gelir" halinde bırakmıştır. Vaktiyle satın alınmış veya olağanüstü durumlarda bağışlanmış olan bu tür mülk tımarlar başlangıçta bir hizmete bağlı olmadıkları halde, zamanla devlet tarafından askeri hiz-

Doğancılar (Metin And, XVI. yy'da İstanbul, s. 155)

mete bağlanarak, mülk tımar sahiplerinin kendileri biz-zat sefere katılmak veya sahip oldukları mülk tımarın değeri karşılığında belirlenen sayıda atlı asker (*cebelü*) göndermekle yükümlü tutulmuşlardır. Bu yükümlülük yerine getirilmediği takdirde, normal tımarlardaki gibi tımarları elinden alınmış, yalnızca bir yıllık gelirleri devlet tarafından zapt edilmiştir. Mülk tımar sahibi ve-fat ettiğinde tımarı erkek evladına, erkek evladı olmadığı takdirde ise kadın mirasçılara intikal etmektedir. Yi-ne bu tür tımarlar, sefere katılmak ve cebelü göndermek mükellefiyeti ile birlikte satılabilmekte veya vakfedile-bilmektedir.

Mülk tımarların, Anadolu'da Beyliklerinden Os-manlılara intikal ettiği ve soy asaletini devam ettiren bu tür tımarların, özellikle Doğu Anadolu'da, gerekli görüldüğü müddetçe muhafaza edildiği bilinmektedir. Yukarıda değişilen Bosna-Hersek Bölgesi'nde ve Rumeli'de Hristiyan asilzadelere bırakılan *baştina*-lar da bu türden aile mülkleri olup, Os-manlı öncesinde sahip oldukları statülerin Osmanlılarca onaylanması anlamına gelmektedir.²⁴ Trabzon bölgesinde de *baştina* türü tımarlara rastlanmaktadır: İlk dönemlerde burada mevcut olan Hıristiyan müsellemler, 16. yüzyılın başlarında askeri statülerini kaybettiklerinde, bu kayıp, miras bırakılabilen *baştina*ların tahsisıyla telafi edilmiştir.²⁵ Osmanlıların, fırsat hasıl oldukça, eşkincülü mülk-leri normal tımarlara yaklaştıracak mü-kellefiyetler koydukları ve hatta ortadan kaldırmaya çalıştıkları bilinmektedir.

Doğu Anadolu'da daha yoğun ola-rak, Anadolu'nun bazı kesimlerinde ve Lahsa'ya bağlı Katif sancağında bazı na-dir uygulamalarına rastlanan *yurtluk-ocaklık* tarikiyle ve-rilen sancaklar da mülk tımarlar arasına konulabilir.²⁶ Doğu Anadolu, Osmanlı hakimiyetine geçtiğinde bura-da bulunan ve Osmanlılara itaat eden bir kısım aşiret reisleri *hükümet tarikiyle*, diğerleri de, *yurtluk-ocaklık tari-kiyle* idarelerindeki bölgelerde veya aşiretlerinin başla-rında bırakılmışlardır. Bu iki uygulama şekli birbirine çok benzemekte olup aralarındaki tek, fakat önemli fark hükümet sancaklarda tahrir yapılmaması, yurtluk-ocaklık sancaklarda ise yapılmasıdır.²⁷ Yurtluk ve ocaklık tari-kiyle tevcih edilen sancaklarda tayin ve azil olmadığı, bey vefat edince sancağın oğullarına intikal ettiği, tahrir yoluyla gelir kaynaklarının tespit edildiği, sefer zamanında beylerin, beylerbeyinin bayrağı altında toplandığı, sefere katılmadıkları takdirde, sancaklarının oğulları ve-ya akrabalarına tevcih edildiği bilinmektedir.²⁸ Yurtluk-ocaklık sancakları devlet, kadı tayini ve vakıflara nezaret gibi yollarla kontrol altında tutabilmektedir.

MALİKANE TİMARLAR

Malikane tımar terimi ile malikane-divani sisteminin uygulandığı bölgelerdeki tımarlara atıfta bulunul-

maktadır.²⁹ Konya civarından başlayarak, değişik dere-celerde Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmında ve Ku-zey Suriye'de rastlanan malikane-divani sistemi, İslam devletlerinden kalan topraklar üzerinde, Osmanlı Devle-ti ile mahalli aristokrasi arasındaki uzlaşmanın netice-sinde ortaya çıkmıştır ve tımar sisteminin mahalli şart-lara uyumunun tipik bir örneğini teşkil etmektedir.³⁰ Malikane-divani sisteminde, malikane sahipleri yalnızca toprağın mülkiyetine sahip olmaktan doğan haklara sa-hipti. Bu nedenle toprağı işlemekte olan köylülerden yalnızca toprak kirası talep edebiliyorlardı. Malikane hissesi tabir edilen bu toprak kirası, mahalline göre ürü-nün değişik oranlarına (1/10, 1//veya 1/5) tekabül et-mekteydi. Bunun haricinde kalan diğer bütün vergileri köylü, divani hissesi adı altında, devlet görevlilerine ödemekle yükümlüydü. Bu durumda sistemin geçerli olduğu her köyün, biri malikane diğeri de divani olan iki hissesi, dolayısıyla da iki sahibi bu-lunmaktadır. Malikane hissesi sahibi, mülkü olarak tasarruf ettikleri topraklar-da satma, miras bırakma, paylaşma ve vakfetme gibi haklara sahiptir.³¹

Sistemde, yalnızca divani hissesi ve-ya divani ve malikane hissesi birlikte, *iki baştan*, tımar olarak tahsis edilmektedir. İlk durum hisseler ayrı ayrı şahıslara, ikinci durum ise aynı şahsa tevcih edildiğinde geçerli olmaktadır. Hisse veya his-selerin tımar olarak tahsis edildiği du-rumlarda, hisse sahipleri, normal bir tımar sahibinin yükümlü olduğu askeri hizmetleri yerine getirmektedir. Malika-ne divani sistemi, uygulandığı esas böl-geyi teşkil eden Amasya-Tokat-Sivas ci-varında 16. yüzyılın ortalarına kadar de-
vam etmiş ve bu dönemde, mülklerin satın alma veya diğ-
ğer yollarla tasfiye edilmesiyle ortadan kalmıştır.

İDARİ MALİ YETKİLERİNE GÖRE: SERBEST TİMARLAR VE SERBEST OLMAYAN TİMARLAR

Serbest türden tımarlar, Rumeli ve Balkanlar'a açıl-ma dönemlerinde, buraların fethini ve yerleşilmesini ko-laylaştırmak ve cazip hale getirmek üzere komutanlar, şeyh, derviş gibi imparatorluğun teşkilatlanmasında nü-fuz ve enerjilerinden istifade edilebilecek şahıslara geniş muafiyetlerle tahsis edilmekteydi.

Anadolu Beyliklerinden kalma bir kısım komutan-lara Rumeli'de geniş araziler bahşedilmiş, bunlar da ma-iyetleri ile birlikte gelerek sınır boylarına yerleşmişlerdi. Başlıca görevleri fetih yapmak olan bu komutanlara ade-ta tâbi bir prens gibi muamele edildiği de oluyordu. Ör-neğin, Mihal oğlu Ali Bey'e Plevne civarında kalabalık sayıda köyler tahsis edilmişti.³² Valide Sultanlara ve vezirlere de serbest türden tımarlar tahsis edilmekteydi.

Kadı, (L'origine des Turcqs, Schefer, 1896)

Bu türden tımarlar sahibin, mülkü anlamına geliyor ve geniş yetkilerle tasarruf ve idare ediliyordu. Bunların çoğu, askeri veya diğer tür hizmetlerle mükellef kılınmamıştı. Mülk-i mevrus olarak miras bırakılabiliyor, mirasçılar arasında paylaşılabiliyor veya vakfedilebiliyordu. Vergi toplamak bakımından da geniş yetkilere sahip olunan serbest tımar bölgesi, *mefruzî'l-kalem ve maktûî'l-kıdem* statüsünde oldukları için, devlet görevlileri buraya herhangi bir şekilde giremiyor veya müdahale edemiyordu. Bu nedenle tahsis edilenden daha fazla gelir hasıl olup olmadığını teftiş etmek de mümkün olmamaktaydı.³³

İlk dönemlerde sivil şahıslara tahsis edilen ve yukarıda bahsedilenlerin yanı sıra, beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi, zaim, dizdar, serasker ve çavuş gibi kendi tımar bölgesinde idari mali birtakım yetkilere sahip olan yüksek rütbeli devlet görevlilerinin tasarruf ettikleri has ve zeametler de serbest kategorisine dahildi. Bu tür tımarlarda, *rûsum-ı serbestiye* veya *niyabet* ve *bad-ı hava* adlarıyla kaydedilen vergilerin tamamı tımar sahibine aitti. Kendi tımar bölgesinde çeşitli cezalardan, kaçak kölelerden ve evlilik vergilerinden hasıl olan gelirleri, normal tımarlarda olduğu gibi, diğer otoritelerle paylaşmıyorlardı. Serbest olmayan tımar sahipleri, bu tür vergilerin tamamını tahsil yetkisine sahip bulunmadıkları gibi, bunları tabi bulundukları serbest tımar sahipleriyle paylaşmak zorundaydılar.³⁴ "Serbestlik rûsumu" adı altında sıralanan vergilerin sayısı oldukça fazlaydı ve içlerinden bazıları, zaman içinde, yalnızca serbest tımarlara has olmaktan çıkıp, diğer bütün serbest olmayan tımar sahiplerine bırakılmıştı. *Resm-i arus*, *resm-i tapu*, *deştbanî*, kayıp hayvanlar bulunup teslim edildiğinde sahibinden alınan vergiler, *resm-i ağnam* (koyun vergisi), *resm-i tütûn* (tımar toprağına kışlamak üzere gelenlerden alınan vergi), otlak ve kışlak vergileri bu türden vergiler arasındaydı. Bunlara karşın, yalnızca serbest tımar sahibinin imtiyazı olarak kalan vergiler de mevcuttu. *Cerime* veya *ciürüm* ve *cinayet* adları altında hırsızlık, adam öldürme, zina gibi suçları işleyenlerden alınan para cezaları bunların başında gelmekteydi. Mahalli örf ve adetlere ve ihtiyaçlara göre tespit ve tahsil edilen para cezaları, bölgelerinde asayiş ve güvenliği korumakla görevli olan ehil-i örf zümresi için zengin bir gelir kaynağı teşkil ediyordu. Serbest olmayan tımarlarda ise, bu türden gelirler, sancakbeyleri veya subaşıları ile yarı yarıya oranında paylaşılyordu. Bu yolla, serbest olmayan tımarlarda sahipleri kendi tımar bölgelerinde işlenecek suçların takibi ve cezalandırılması ile ilgili hale sokuluyorlarsa da, bu tür yetkilerin, idare ve güvenlik açısından daha geniş yetkilere sahip olan sancakbeyleri ve subaşıların elinde bırakılması uygun görülmektedir.

Serbest tımar sahibine bırakılan diğer bir vergi de, kaçak köle ve cariyeler yakalandığında sahiplerinden müjde (*müjdeğane*, *muştuluk*) adı altında alınan harçlardır. Kaçak köleler bulunduğunda sahipleri ortaya çıkmazsa, köleler satılmakta ve bedeli serbest tımar sahibine teslim edilmekteydi. Belirtilen vergilerin yanı sıra vaşak, kaplan gibi değerli av hayvanlarının postlarının, cüzi bir miktar para karşılığında sancakbeyine teslim edilmesi gerekiyordu. Bu şekilde sancakbeyine gelir sağlanırken, hayvanların avlanması da denetim altına alınmış oluyordu. Genelde değerlendirildiğinde, serbest olan ve olmayan tımarların en önemli özelliği, değişik düzeylerde müdahalelere açık olması ve sahiplerine devredilen vergi gelirlerinin her türlü hukuk ve rûsumu kapsamayıp, beratlarında kayıtlı olan yekûn miktarı ile sınırlı olmasıdır.

SİPAHİ ORDUSU

tımarlı sipahiler, tasarruf etmekte oldukları tımarın geliri düzeyinde ve belirlenen kurallar dahilinde seferlere katılmak mecburiyetindeydiler. Bu kurallar, sistemin

başlangıcından beri mevcuttu ve kesin bir şekilde uygulanmaktaydı. Buna göre, geliri 1,000 akçe veya 2,000 akçeye kadar olan tımar sahibi, silahlı olarak sefere katılmak zorundaydı. Gelirleri 2,000 akçeye yükseldiğinde, savaşta yakalanmış bir köle (*gualm*) veya bir oğlan getirmeliydi. Bu gulam daha sonra cebelü pozisyonuna terfi ediyordu. 3,000 akçelik tımar sahibi ise *biürüme* giymeli ve bir cebelü getirmeliydi. 5,000 akçeye sahip olduğunda ise, *biürüme* giymeli ve sefere bir *gualm*, bir *cebelü* ve bir çadır getirmeliydi. tımar sahibi, tasarruf ettiği her 3,000 akçe gelir için bir cebelü, zeamet sahibi ise, her 5,000 akçe için bir cebelü getirmek mecburiyetindeydi. Tımarlı sipahi sefer esnasında ihtiyacı olan bütün araç gereçleri ve yiyeceğini kendisi tedarik etmek ve seferi getirmekle yükümlüydü.

Sefer mevsimi başladığında, bu genelde Mart veya Nisan aylarıdır, çeribaşları bir zeametteki sipahileri toplayarak subaşına katılmakta, subaşılar da bir araya gelerek sancakbeyinin etrafında toplanmaktadır. Beylerbeyi de sancaklardan toplanan sipahi birliklerini bir araya getirerek, padişahın ordusuna katılmak üzere toplanma yerine gitmektedir.

Bu suretle atlı askerlerden meydana gelen sipahi ordusunun miktarını Osmanlı vekayinameleri 1473 tarihinde, Anadolu'da 20,000 ve Rumeli'de 24,000 olarak vermektedir.³⁵ Resmi Osmanlı istatistiklerine göre, 1527-28 yılında toplam 37,521 adet tımarlı sipahi bulunuyordu. Bunun 9,633'ü hisar eri veya kale muhafızı geriye kalan 27,653'ü ise tımar sahibi atlı askerlerdi. Cebelüleriyle birlikte ordunun toplam sayısının 70,000-80,000 olduğu tahmin edilmektedir.³⁶

Bölükbaşı (L'origine des Turcs, Schefer, 1896)

TEVCİH USULÜ

Askeri ve reaya olarak iki kategoriye ayrılan Osmanlı toplumunda, her şahsın mensup olduğu sınıfta kalmasının düzenin devamı ve iyi işlemesi için gerekli olduğuna inanılmış, bunun için gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Bu temel prensipten hareketle, tımar sahipleri, yine tımarlı sipahiler arasından seçilmiş, tımarların reaya sınıfından olan şahıslara tahsis edilmemesine dikkat edilmiştir. İlk fetih dönemlerinde, toplumdaki hareketlilik nedeniyle savaşa katılma imkanı bulan ve yararlılık gösterenlere, daha sonraki dönemlerde ise, askere olan ihtiyaç, şehzadeler arasındaki taht kavgalarında taraftar toplamak gibi nedenlerle reaya kökenli şahıslara tımar tevcih edildiği görülmektedir. Zaman içinde kadrolar dolup da, sipahi sınıfı içindekiler açıkta kalmaya başladığında, sipahiliği tımarlıların imtiyazı haline getirmek ve dışarıdan kimseyi dahil etmemek için gerekli tedbirler alınmıştır. Bu noktada, tımar sahibi olmada, sipahi oğlu olmanın öneminin büyük olduğunu belirtmek gerekir. Çeşitli yollarla, reaya sınıfından tımar elde edenlerin, sırf "babadan-dededen" sipahi olmadıkları için tımarlarının ellerinden alındığına dair örnekler mevcuttur. Fakat, yine de, zaman içinde azalan sayıda da olsa, reayadan sipahi yapılmaya devam edilmiştir.³⁷ Genelde tımar kadrolarında yüksek mevkileri işgal edenlerin kul asıllı şahıslar olduğu, daha alt kadroların ise, çoğunluğu Türk asıllı şahıslar tarafından işgal edildiği görülmektedir.

tımar tevcihlerinin tamamı Kanuni Dönemi'ne kadar merkezden yapılmakta idi. Bu tarihte beylerbeyine küçük tımarları tevcih etme yetkisi verildi. Büyük tımarların tevcihi ise, beylerbeyinin bir tezkire ile teklifi üzerine merkezde yapılıyordu. Bu nedenle, bu tarihten itibaren, beylerbeyinin kendi berati ile tahsis ettiği tımarlara "tezkiresiz", bir tezkire ile merkeze teklif ettiği tımarlara da "tezkireli" tımarlar denilmeye başlandı.³⁸ Tayin terfi, feragat, mübadele, mazuliyet ve vefat halinde kimlere ve ne şekilde intikal edeceği gibi konular kesin kurallara bağlanmış ve takipleri titizlikle yapılmıştır.

tımar sahiplerinin tımarlarını ölünceye kadar tasarruf etmeleri söz konusu değildi. Sefere katılmama, görevi ihmal etme, suç işleme ve ihanet gibi nedenlerle tımarı elinden alınabilirdi. Düzenli rotasyonlarla da tımarlar sipahilerin elinde alınmaktaydı. En fazla yedi yıl tımarsız kalan sipahi, bu süre içinde tekrar tımar tevcihi için müracaat edebilirdi. Ancak, niçin belli bir sipahinin rotasyona uğraması gerektiği bilinmemekte, bu gibi durumlar şikayet konusu olduğunda "bir bahane ile" nedeni gösterilmektedir.³⁹

Sipahi kariyerinin yükselmek için fazla realistlik umutlar vaat etmediğini de belirtmek gerekir. Dönemin Avrupası'ndaki "aristokrasi"nin aksine, Osmanlı Devleti'nde "meritokrasi"nin (liyakat) geçerli olduğu

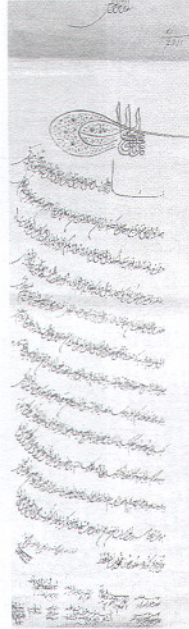
konusu hâlâ çalışılmayı beklemektedir. Çünkü, bir şahsın geldiği sınıf ve ailesi, başarısını belirleyen önemli bir faktördür. Savaş meydanında gösterilen başarıların tımarlarda terakki ile sonuçlandığı bilinmektedir. Fakat, çoğu küçük tımar sahiplerinin, küçük tımarlar tasarruf etmeye devam ettiği ve yalnızca çok az bir kısmının zaimliğe yükseldiği örneklerden anlaşılmaktadır. Aydın bölgesindeki 572 tımandan 51'inin zeamet olması, zeametlerin yalnızca 16'sının, zaimliğe terfi eden sipahilere, kalanının ise İstanbul'dan atanan, çavuş, katip vs. gibi idari personele tahsis edilmiş olması bu örneklerden yalnızca biridir.⁴⁰

tımarlı sipahi sağ iken oğlunun tımar sahibi olması ihtimali çok düşüktür. Genelde, babalarının ölümünden ortalama sekiz yıl sonra oğulları tımar sahibi olabilmektedir. Bu süre 1588'li yıllarda on yıla çıkmıştır. Oğullar bu kadar uzun süreyi, "kılıç tutmaya kadir" olacak yaşa gelmek için beklemektedir. Bu da, tımarlı sipahilerin, en büyük oğulları olgun yaşa gelmeden 8-10 yıl önce ve çok genç yaşta öldüklerini göstermektedir. Ruznamçe defterleri üzerinde yapılan hesaplamalara göre, tımarlı sipahiler ortalama 18 yıl tımar tasarruf etmekte, dolayısıyla, bir sipahinin on sekizli yaşlarda başlayan kariyeri otuz beşli yaşlarda sona ermektedir.⁴¹ Bir sipahi, fiziken savaşa katılamayacak hale geldiğinde kariyeri sona ermekte ve tekaüde ayrılmaktadır. Yerini oğluna bırakan mütekaid sipahi muhtemelen başka işlerle uğraşmaktadır.

SİSTEMİN ÇÖKÜŞÜ

tımar sistemin çöküşü, çağdaş Osmanlı kaynaklarında, çok sayıda reayanın tımarlı sipahi sınıfı arasına karıştığı, tımarların ehil olmayan kişilere verildiği şeklindeki ifadelerle anlatılmaktadır. 1578-1618 yılları arasında Avusturyalılarla ve İran'la yapılan uzun süren harpler, bu duruma fazlaca tolerans gösterilmesine neden olmuş ve çok sayıda Anadolu insanı imtiyazlı sınıf olan sipahiler arasına dahil olmuştur. tımar tahsisini bekleyen çok sayıda sistemin içindeki kişiler bu yeni gelenleri "ecnebi" diye adlandırılarak memnuniyetsizliklerini dile getirdiler. Bu gayri memnunlar grubu, devlete karşı yapılacak her türlü harekete destek vermeye, katılmaya hazırды. 16. yüzyıldaki şehzadeler arasındaki mücadelelere ve nihayet Celali İsyanlarına (1591-1611) katılmakta tereddüt göstermediler.

Giderek zorlaşan ekonomik şartlar karşısında, pahalıya mal olması nedeniyle, uzak mesafelere yapılan ve uzun süren seferlere katılmaya gönüllü olmuyorlardı. Özellikle de 1584'ten sonra meydana gelen %100 oranındaki enflasyon karşısında tımarların değerlerinin aynı kalması, bardağı taşıran son damla oldu. Masraflarını karşılamakta büyük sıkıntılara düşen sipahiler, reayadan fazla vergi talep ederken seferler de ihmal etmeye başladılar.⁴² Haçova Seferi'ne (1596) çok sayıda sipahi katılma-

Sultan İkinci Bayezid
tuğralı mülkname

mıştı. Sefer esnasında yoklama yapıldığında hazır bulunmayanlar "fırası" ilan edilerek tımarları ellerinden alındı. Bu suretle, işsiz kalmış binlerce sipahi Anadolu'ya yayıldı. Bu mazul sipahilerin Anadolu'da pek çok kargaşaya yol açtığı veya eşkiyaya karıştığı bilinmektedir. Bu esnada, devletin rotasyon mekanizmasını işleterek, beklemekte olan çok sayıdaki sipahiye iş bulmaya çalıştığına dair bir girişimde bulunup bulunmadığı belli değildir. Ateşli silahlarla çarpışan Avusturya orduları karşısında savaş meydanında yetersiz kalmaları neticesinde, giderek artan sayıda tüfek kullanan yeniçeri ve saruca ve sekban birlikleri yerlerini almaya başlayınca sipahi ordusu iyice gerilemiş, tımarları merkez hazineye veya saraya yakın kişilere devredilmeye başlanmıştır. Devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar zamanla arttığında tımar-

ların gelirlerine el konulması temayülü daha fazlaşmış, tımar sisteminin tasfiyesi de bu suretle hızlanmıştır. tımar rejiminin ıslahı için bir takım girişimlerde bulunulmasına rağmen sistemin önemini yitirmesi önlenememiştir. Yine de, tımar sisteminin 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde, sipahilerin bir kısmı yeni kurulan askeri teşkilatlara bağlanırken, kalanları zaptiye ve vergi tahsili işlerinde istihdam edilmiştir. Yeni tımarlar tevcih edilmemesi ve hayatta kalan sipahilerin neslinin tükenmesi neticesinde tımar sistemi kendiliğinden sona ermiştir. Böylece, devletin kurulmasında ve büyüterek imparatorluğa dönüşmesinde önemli rol oynayan tımar sistemi, 17. yüzyıldan itibaren önemini yitirerek, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde bütünüyle tasfiye olmuştur.

DİPNOTLAR

- Diğer idare tarzları, hükümet sistemi, salyane sistemi ve bağlı prensliklere uygulanan statülerdir. Hükümet sistemi Doğu Anadolu'daki sancaklarda uygulanmaktadır. Bu sistemde, bütün gelirler mahalli aşiret beylerine aittir. Karşılığında devlet talep ettiğinde, muayyen sayıda asker ile orduya katılmakla yükümlüdürler. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. Yine de, bu tür sancakların devletin kontrolünden tamamiyle uzak olması söz konusu değildir. Bölgedeki önemli şehirleri kadı ve yeniçeri garnizonu tayin edilmektedir. Hükümet sisteminin uygulandığı bölgelerin bir kısmında, zaman içerisinde Tımar sistemi uygulamasına geçilmiştir. Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age. 1300-1600*, London, translated by Norman Itzkowitz-Colin Imber, 1973, s. 105-106; Mehmed Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti", XI. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri, Ankara 1990, s. 90-91; Mehmed Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişkezek Sancağı", *Osmanlı Araştırmaları*, XII (1992), s. 3672-389; Mehmed Ali Ünal, "Çemişkezek Sancağı'nda Yerleşme ve Nüfus", Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, Samsun 1993, s. 312-338. Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneye Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, sayı 370 (1994), s. 77-86; Mısır, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Bağdat Trablusgarb, Tunus ve Cezair-i Garb salyane sisteminin uygulandığı eyaletlerdir. Bu eyaletler, kendi askeri ve idari masraflarını karşıladıktan sonra gelirlerinin kalan kısmını irsaliye adı altında merkeze göndermekle yükümlüdürler. Devlet bu tür eyaletlere kadı ve defterdar tayin edip, yeniçeri garnizonu bulundurmaktadır. Çok az işlenmiş bir konu olan salyane sistemi konusunda bkz. Salih Özbaran, "Some Notes on the Salyane System in the Ottoman Empire as Organised in Arabia in the Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, 6 (1986), s. 39-45. İnalçık, *Classical Age*, s. 105. Direk kontrolden uzak olan bağlı prenslikler ise Eflak, Boğdan, Transilvanya, Dubrovnik, Gürcistan, Çerkezistan ve Kırım Hanlığı'dır. İdari yönden tamamiyle bağımsız olan bu prenslikler, Osmanlı Sultanına yıllık belli bir miktar vergi ödemekle yükümlüdürler. Bkz. İnalçık, *Classical Age*, s. 107.
- Osmanlı devlet idaresi, bürokrasisi, sosyal yapısı ve politikasının bir sistem teşkil ettiği, bu sistemin esasını da tımar uygulamasına dayandığı ve İmparatorluğun bu sistem dahilinde incelenmesi gerektiği konusunda bkz. İlber Ortaylı, "Halil İnalçık'la Söyleşi", *Tarih ve Toplum*, 103 (1992), s. 15. Osmanlı İmparatorluğu'nda taşranın örgütlenmesinde tımar sistemi, merkezi idarenin örgütlenmesinde ise "kul sistemi" kullanılmış, bu iki kurum birlikte askeri düzeninin yanı sıra imparatorluğun bütün siyasi ve sosyal yapısını belirlemiştir. Bkz. Douglas Howard, *The Ottoman Tımar System and Its Transformation 1563-1656*, Basılmamış Doktora Tezi, Indiana University 1987, s. 8.
- Bahsedilen icmal tahrir defteri Arvanid sancağına aittir ve fetihten 20-25 sene sonra düzenlenmiştir. Defter Halil İnalçık tarafından yayınlanmıştır. Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara 1954.
- MM 14 s. 217'deki kayıta geçen Selçuklu Sultanı'nın I. Alaeddin Keykubad (1220-1237), II. Alaeddin Keykubad (1249/1254) veya III. Alaeddin Keykubad (1298-1302) olması muhtemeldir. Beldiceanu, *Osmanlı Devletinde Tımar*, s. 19.
- Nicoara Beldiceanu, XIV. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tımar, çeviren Mehmed Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s. 11.
- İnalçık, "Tımar", *Encyclopedia of Islam*, s. 502.
- İslam ve Selçuklu Devletlerinde iktidar sisteminin gelişmesi hakkında bkz. Howard, *Ottoman Tımar System*, s. 11-12.
- M. Fuad Köprülü, Osmanlı Tımar sistemi üzerinde Bizans tesirini tamamiyle reddetmekte ve sistemin kökenini Selçuklu iktidar sistemine bağlamaktadır. Bkz. "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1931), s. 219-240.
- Osmanlı Tımar sisteminin, Moğol İmparatorluğu, Memlükler, İranlılar ve sonraki dönemlerde Bizans'tan etkilendiği ve pronoianın tam karşılığı olarak Tımar teriminin kullanıldığı konusunda bkz. İnalçık, "Tımar", s. 502.
- Howard, *Ottoman Tımar System*, s. 15.
- Bunlardan biri için bkz. Vera P. Moutafchieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th. and 16th. Centuries*, New York 1988, Osmanlı Feodalitesi konusunda geniş bibliyografya mevcuttur. Burada yalnızca birkaçı zikredilmektedir: Ömer Lütfi Barkan, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1973, s. 1-32; Mehmed Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985.
- Bosna-Hersek Bölgesi'nde Tımar sisteminin yerleştirilmesi konusunda yaptığı uzun tetkik neticesinde Filipoviç, "Şimdiye kadar Türk menbaalarının hiç birinde Bosna-Hersek Tımar sahiplerinin kendi topraklarına fetihten beri tasarruf ettiklerine dair bir iddiaya rastlamadım" demektedir ve bunu, bölge ile ilgili belgelerde Osmanlı öncesi sürekliliği gösteren "kadimden beri" ve "eben an' ceddin" tabirlerine rastlamasına bağlamaktadır. Filipoviç, ocaklık türden Tımarların 17. yüzyılda tesis edildiğini belirtmekte ve bunları fetihten itibaren tahsis edilen, geniş yetkilere sahip bulunan Doğu Anadolu'daki ocaklık Tımarlardan mahiyet itibarıyla ayırmaktadır. Bu ifadesiyle Filipoviç, Bosna-Hersek asilzadelerinin Osmanlı hakimiyeti döneminde de mülkiyet yoluyla kendi topraklarına ve eski hak ve imtiyazlarına hiç bir suretle sahip olmadıklarını ileri sürmektedir. Bkz. Nedim Filipoviç, "Bosna-Hersek'te Tımar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 13, sayı 1-4 (1951), s. 180, 154-188. Filipoviç ve diğer bir kısım Balkan tarihçilerinin çalışmalarının, yukarıda Osmanlı Feodalizmi bölümünde bahsedilen türden olup, tamamiyle Marksist tarihçilik açısından ve Osmanlı Devleti'nin, "kendi anladıkları tarzda feodal" olduğunu ispatlamak üzere kaleme alındığını belirtmek gerekmektedir. Balkanlar'daki toprak rejimi konusunda etraflı bilgi için takip eden esere de bakılabilir. Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 4, sayı 4 (1943), s. 455-554.
- Dimetoka'da Tımar sisteminin aynen Anadolu'daki gibi uygulandığı ve gelir kaynaklarının belli kategorilere ayrılarak, Sultan başta olmak üzere devlet görevlilerine ve sipahilere tahsis edildiği görülmektedir. Farklı bir uygulama olarak, gelir düzeyi düşük imarların gelirlerini artırmak üzere, iltizamların bağlandığı ve büyük miktarda gelire sahip olan köylerin bölünerek hisseler halinde tahsis edildiği tespit edilmiştir. Bkz. *The Tımar System in the Eyalet of Dimetoka*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Utah, Utah 1980, s. 285-299.

- 14 Ortaçağ şartlarında geliştirilen bu türden uygulamalar yalnızca Osmanlılara has olmayıp, benzeri yapıdaki merkezî imparatorluklarda bu türden sayımları uygulanmıştır. Bu nedenle, Osmanlı öncesi İslam devletlerinde olduğu kadar, Ortaçağ Avrupa devletlerinde de sayımlar görülmektedir. Bu konuda bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Nüfus ve Arazi Defterleri ve Hakana Hahsus İstatistik Defterleri-I, II", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi, II/I (1940), s. 25-59; II/II (1940), s. 214-247; Kemal Çiçek, "Osmanlılar Öncesinde Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler", (OTAM) Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 6 (1995), s. 51-89.
- 15 Osmanlı İmparatorluğu'nda tahrir uygulaması, nedenleri, fonksiyonu konularında en tafsilatlı bilgi takip eden eserde mevcuttur. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, Hüdavendigar Lıvası Tahrir Defterleri I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 1-65.
- 16 Tımar sistemine ait olan bu defterler Defterhane'de saklanmaktadır. Defterhane konusunda bkz. Erhan Afyoncu, Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire 16.-18. Yüzyıllar, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1997. Tahrir defterleri ve defterlerdeki bilgilerin değerlendirilmesi konusunda araştırmacılar tarafından değerlendirilmeler yapılmıştır. Bunlardan bazıları için bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", Vakıflar Dergisi, XXII (1991), s. 429-439; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Problemler ve Yöntem Arayışları", Türk Dünyası Araştırmaları, 97 (1995), s. 93-111; Feridun Emecen, "Sosyal tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler, İstanbul, 1990, s. 142-156; Fatma Acun, "Osmanlı Tarih Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, I (2000), s. 319-332.
- 17 İnalıcık, "Tımar", s. 503.
- 18 İnalıcık, Aynı yer.
- 19 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun "Bütçe"lerine Dair Notlar, I, 933/934 (1527/1528) Mali Yılına ait bir Bütçe Örneği, Bütçe Cetveli ve Ekleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XV, sayı 1-4 (1952), s. 41.
- 20 Bkz. Halil İnalıcık, "Adaletnameler", ?????.
- 21 Bu tür düzenlemenin ardında yatan aslında "böl ve yönet" felsefesidir. Devlet toplumdaki her bir sınıfı, grubun diğeri ile işbirliği yapmasını ve güç birliği oluşturmalarını engelleyecek "kontrol ve denge" mekanizmasını kurmuştur. Celali mücadelesi (1591-1601) döneminde köylünün isyan edememesi, Celali diye adlandırılan, çoğu devlet görevlisi şahısların çıkar grubu oluşturmaması, bu felsefe çizgisinde toplum ve devlet düzeninde yapılan düzenlemelerin sonucudur. Bu konuda, yazarın bu eserdeki "Celali İsyanları" başlıklı makalesine bakılabilir.
- 22 Osmanlı köylüsünün, Ortaçağ Avrupası'ndaki gibi serf olmadığı, buna karşın, her türlü kural ve kanundan azade, tamamen serbest de olmadığı, belli mükellefiyetleri yerine getirmekle yükümlü olduğu bilinmektedir. Konunun tartışması için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de "Servaj" Var mı idi?", Belleten, XX (1956), s. 237-246.
- 23 Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", İslam Ansiklopedisi, s. 295.
- 24 Halil İnalıcık, "Ottoman Method of Conquest", Studia Islamica, II (1954), s. 114-117.
- 25 Trabzon bölgesinde baştınalar ve Tımar sisteminin işleyişi konusunda bkz. Heath Lowry, "Privileged and Property in Ottoman Maçuka in the Opening Decades of Tourkokratia: 1461-1553", Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, (ed) Anthony Bryer-Heath Lowry, Birmingham-Washington 1986, s. 97-128.
- 26 Örneğin, Kastamonu sancağı, Candaroğullarından Kızıl Ahmed Bey'in torunu ve Kanuni Süleyman, II. Selim ve II. Murad dönemlerinde musahiplik yapan Şemsi Ahmed Paşa'nın oğlu olan Mahmud Paşa'ya 1590 yılında ocaklık tarihiyle tevcih edilmiştir. Bkz. Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık deyimleri Hakkında", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 272-273; Mehdi İlhan, "The Katif District (Liva) During the First Few Years of Ottoman Rule, A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey", Belleten, LI (2000), s. 781-806.
- 27 Göyünç, "Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", s. 83.
- 28 Bu bilgiler Aynı Ali Efendi'den aktarılmaktadır. Bkz. Göyünç, "Yurtluk Ocaklık Deyimleri hakkında", s. 271-272. Uygulamalar da bu bilgileri doğrular mahiyettedir. Örneğin, Körkil sancağı Ahmed Bey'in ölümü üzerine, padişahın onayı ile oğlu İbrahim Bey'e tevcih olunmuştur. Göyünç, Aynı Yer.
- 29 Malikane Tımar terimi İnalıcık'tan alınmıştır, bkz. "Tımar", s. 505.
- 30 Kuzey Suriye'de uygulanmakta olan malikane-divani sisteminin Anadolu'daki ile karşılaştırması ve sistemin Kuzey Suriye'de işleyişi hakkında bkz. Margaret L. Venzeke, "Aleppo's Malikane Divani System", Journal of American Oriental Society, C. 106 (1986), s. 451-469; Kenan Ziya Taş, "Suriye'nin (Şam) Osmanlı Hakimiyetindeki İdari Yapısı", Tarih İncelemeleri Dergisi, XV (2000), s. 76-85.
- 31 Malikane-divani sistemi hakkında geniş bilgi Barkan'ın takip eden makalesinde mevcuttur; "Malikane Divani Sistemi", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II (1939), s. 119-194.
- 32 Ömer Lütfi Barkan, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, VIII (1942), s. 906-942.
- 33 Barkan, "Tımar", s. 196.
- 34 İnalıcık, "Tımar", s. 505.
- 35 İnalıcık, "Tımar", s. 503.
- 36 Barkan, "Tımar", s. 287-288. Tımar ordusunun sayısını bulmak üzere yapılan çalışmalar, sipahilerin yaklaşık iki katı kadar cebelünün olduğunu tahmin etmektedir. Beldiceanu'dan ve Mehdi İlhan'dan aktarılan rakamlar için bkz. İnalıcık, "Tımar", Tablo II ve III, s. 504.
- 37 Örneğin, Kanuni Süleyman Dönemi'nde çıkarılan 1531 tarihli fermanla, raiyyet ve raiyyet oğulları oldukları halde sonradan Tımar elde edenlere "ecnebi" denilerek teaddi ve taarruz edilmemesi ve bu gibilere verilmiş olan imarların ellerinde bırakılması emredilmektedir. Bu fermanın tam metni için bkz. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, cilt XVII, sayı 22 (1968), s. 35-48.
- 38 Tımar tevcihinin, başlangıçtan berat alınma kadar geçirdiği bürokratik aşamalar konusunda bkz. Howard, The Ottoman Tımar System and Its Transformation, s. 90-124.
- 39 Douglas Howard, "The Life and Career of an Ottoman Sipahi, Second Half of the Sixteenth Century", Aspects of Altaic Civilisation, Bloomington-Indiana, 1990, s. 50.
- 40 Howard, "The Life and Career of an Ottoman Sipahi", s. 51-52.
- 41 Howard, "The Life and Career of an Ottoman Sipahi", s. 55-56.
- 42 Tımar sisteminin gerilemeye başladığı 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılda meydana gelen değişimler, takip eden eserde ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Halil İnalıcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", Archivum Ottomanicum, VI (1980), s. 283-337.